

RUCH NARODOWOSOCJALISTYCZNY W WIELKOPOLSCE W LATACH 1931 - 1939

UWAGI WSTĘPNE

Odrodzone w 1918 r. państwo polskie było — jak to ujął Jerzy Tomaszewski — „Ojczyzną nie tylko Polaków”¹. Przeprowadzone w latach 1921 i 1931 spisy powszechne wykazały, iż ponad 1/3 ludności Rzeczypospolitej Polskiej nie identyfikowała się z polskością. Byli wśród nich także Niemcy. Terytorium województwa poznańskiego² (zamiennie używał będę także określenia Wielkopolska) zamieszkiwało w 1921 r. nie mniej niż 16,5% (327 216 osób), a w 1931 r. nie mniej niż 9,2% (193 080 osób)³ ogółu społeczeństwa przyznającego się do narodowości niemieckiej.

Przez cały okres międzywojenny ludność niemiecka w Wielkopolsce grupowała się w różnego rodzaju stowarzyszeniach i partiach politycznych, które stały na straży tradycji narodowych i wpajały współplemięcom: „Tu jestem, tu zostanę, tu jest moja ojczyzna i o ile Bóg zechce, także moich dzieci i wnuków”⁴. Ugrupowaniami tymi obok *Deutschtumsbund (DtB)*, *Deutsche Vereinigung (DV)* i *Jungdeutsche Partei (JDP)* były także ugrupowania narodowosocjalistyczne, m.in. *Naziverein (NV)*, *Deutsche Jungenschaft in Polen (DJP)*, *Nationalsozialistische Deutsche*

¹ J. Tomaszewski, *Ojczyzna nie tylko Polaków. Mniejszości narodowe w Polsce w latach 1918 - 1939*. Warszawa 1935.

² Opracowanie obejmuje terytorium województwa poznańskiego w latach 1931 - 1939. Do dnia 1 kwietnia 1938 r. omawiane są formy aktywności ruchu narodowosocjalistycznego także w powiatach, które weszły następnie w skład województwa pomorskiego: bydgoski, inowrocławski, szubiński i wyrzyski, miasta wydzielone Bydgoszcz i Inowrocław oraz gminy Chełmce i Kruszwica — z powiatu mogileńskiego. Pominięto natomiast powiaty przyłączone 1 kwietnia 1938 r. do województwa poznańskiego: kaliski, koniński, kolski i turecki — wydzielone z województwa łódzkiego — ponieważ ruch narodowosocjalistyczny nie przejawiał na tym terenie aktywności. Zob. *Mały rocznik statystyczny*. Warszawa 1939, ss. 14 - 15; „Dziennik Ustaw RP” nr 46/1937, poz. 350; J. R z ó s k a, *Nowy podział województw poznańskiego i pomorskiego*. „Gospodarka Zachodnia” nr 3/1937.

³ P. S t a w e c k i, *Mniejszość niemiecka w Polsce w latach 1918 - 1936 w świetle ekspertyzy polskiej z 1936 r.* „Przegląd Zachodni” nr 1/1968, s. 48; P. H a u s e r, *Mniejszość niemiecka w Polsce w latach 1918 - 1933*. W: *Stosunki polsko-niemieckie 1919 - 1932*. Pod red. A. Czubińskiego i Z. Kulaka, Poznań 1990, s. 97 (tabela); R. Dą b r o w s k i, *Działalność społeczno-gospodarcza i kulturalna mniejszości narodowych w II Rzeczypospolitej (1918 - 1939)*. Szczecin 1990, s. 47 (tabela nr 4). Natomiast „Kurier Poznański” informował, iż w 1931 r. województwo poznańskie zamieszkiwało 103 tys. Niemców. Zob. *Ludność Polski. Wyniki spisu ludności z 1931 r.* „Kurier Poznański” z 26 V 1937, s. 3.

⁴ F. L a n g e g, *Der Deutsche im Unterricht*. Breslau 1937, cyt. za: *Jak szkoła niemiecka realizuje odprężenie polsko-niemieckie*. „Kurier Poznański” z 18 IX 1938, s. 1. (Był to podręcznik szkolny zalecany przez Urzędową Komisję NSDAP ds. Oceny Książek).

Arbeiterpartei (NSDAP), Hitlerjugend (HJ), Bund Deutsche Mädel (BDM) i Deutsche Arbeitsfront (DAF), do których należeli zamieszkali w Polsce tzw. Niemcy zagraniczni (obywatele Republiki Weimarskiej / Trzeciej Rzeszy, Wolnego Miasta Gdańska oraz optanci na rzecz Niemiec⁵).

W niniejszym opracowaniu skoncentrowano się na omówieniu działalności wyżej wymienionych ugrupowań narodowosocjalistycznych w województwie poznańskim, a zwłaszcza siły przewodniej tego ruchu — NSDAP, tj. na ukazaniu różnych form działalności i rozmieszczeniu grup partyjnych (*Stützpunktów*) oraz zagadnieniu włączenia się jej członków na przełomie lat 1938/1939 w różne formy irredenty niemieckiej, wymierzone w integralność terytorialną Rzeczypospolitej Polskiej. Postawiono także wiecznIE żywe i nurtujące historyków Polski i Niemiec pytanie: Czy istniała w Wielkopolsce i Polsce w 1939 r. tzw. niemiecka „V kolumna”? W odniesieniu do omawianego terytorium zagadnienie to nie doczekało się samodzielnego opracowania, a zwłaszcza nie przepojonego akcentami ideologicznymi oraz jawną wrogością do Niemiec i niemieczyzny spojrzenia, które często zastępowało merytoryczną ocenę wydarzeń⁶. W rozważaniach pominięto natomiast DV i JDP, ponieważ nie były to ugrupowania ani afiliowane przy NSDAP, ani jej bezpośrednio podporządkowane organizacyjnie, mimo iż przywódcy obu partii oficjalnie identyfikowali się z narodowym socjalizmem, a organ DV „Posener Tagblatt” już 9 lipca 1933 r., nieco na wyrost napisał „My Niemcy w Polsce, jesteśmy wszyscy narodowymi socjalistami (...). Narodowy socjalizm

⁵ W 1921 r. zamieszkiwało w Wielkopolsce 101 349 optantów, których liczba systematycznie zmniejszała się. W 1924 r. było ich już tylko 13 523. Zob. szerzej: *Kto optował na rzecz Niemiec w województwie poznańskim?* „Strażnica Zachodnia” nr 8/1922, ss. 277 - 278; Archiwum Państwowe w Poznaniu (dalej APP), Polski Związek Zachodni 1922 - 1939 (dalej PZZ), sygn. 81. Zagadnienie opcji i obywatelstwa. Rokowania polsko-niemieckie (1924 - 1925), s. 94.

⁶ Ten punkt widzenia prezentują prace polskich historyków marksistowskich z okresu Polski Ludowej. Zob. m.in. S. Potocki, *Położenie mniejszości niemieckiej w Polsce 1918 - 1938*. Gdańsk 1969; S. Osiński, *V kolumna na Pomorzu Gdańskim*. Warszawa 1965; R. Staniewicz, *Mniejszość niemiecka w województwie śląskim w latach 1922 - 1933*. Katowice 1965; K. Grünberg, *Nazi-Front Schlesiens. Niemieckie organizacje polityczne w województwie śląskim w latach 1933 - 1939*. Katowice 1963; tenże, *Niemcy i ich organizacje polityczne w Polsce międzywojennej*. Warszawa 1970; M. Cygański, *Mniejszość niemiecka w Polsce Centralnej w latach 1919 - 1939*. Łódź 1962; A. Szefer, *Mniejszość niemiecka w Polsce i Czechosłowacji w latach 1933 - 1938*. Katowice—Kraków 1967; R. Dąbrowski, *Położenie ekonomiczne mniejszości niemieckiej w Polsce w okresie międzywojennego dwudziestolecia (1918 - 1939)*. Szczecin 1977; tenże, *Mniejszość niemiecka w Polsce i jej działalność społeczno-kulturalna w latach 1918 - 1939*. Szczecin 1982; E. Makowski, *Kształtowanie się stosunków społeczno-politycznych w Wielkopolsce w latach 1926 - 1939*. Warszawa—Poznań 1979, ss. 313 - 379; tenże, *Mniejszość niemiecka w Wielkopolsce w przededniu i w pierwszych dniach wojny*. „Kronika Wielkopolski” nr 3/1979, ss. 50 - 71. Ze względu na ich dyskusyjną wartość merytoryczną, cytowanie wymienionych wyżej prac ograniczam tylko do wykorzystanej faktografii.

nie jest partią. Dlatego narodowa rewolucja nie jest tylko zwycięstwem partii [NSDAP — D.M.], lecz także zwycięstwem pewnej idei”⁷.

Podstawą opracowania są archiwalia przechowywane w Archiwum Państwowym w Poznaniu (zespoły: Urząd Wojewódzki Poznański 1919 - 1939 oraz Polski Związek Zachodni 1922 - 1939), Archiwum Akt Nowych w Warszawie (Zespół: Ministerstwo Spraw Zagranicznych 1918 - 1939/1945), źródła drukowane, prasa, wspomnienia i pamiętki, a także literatura przedmiotu⁸.

POCZĄTKI RUCHU NARODOWOSOCJALISTYCZNEGO W WIELKOPOLSCE (1931 - 1935)

Kolebką narodowego socjalizmu w Wielkopolsce był Wolsztyn, gdzie w czerwcu 1931 r. podczas prób *Deutsche Sängerverein „Concordia”* (Niemieckie Towarzystwo Śpiewacze) w Domu Ewangelickim powołano do życia *Naziverein (NV)* (Związek Hitlerowców), którego Zarząd tworzyli: Karl Fischer — *Stützpunktleiter*, Udo Manthey, Walter Günther i Helmut Wolf. Posiedzenia Zarządu odbywały się w miejscowym młynie Friedricha Thiema, a zebrania Związku w salach Domu Ewangelickiego⁹. Na przełomie lat 1931 - 1932 kolejne *Stützpunkty* powstały w Rzecinie koło Wroniek (listopad 1931 — mężem zaufania został miejscowy rolnik Jawiński) oraz w Chrośnie pow. bydgoski (maj 1932).

Założycielami komórek *NV* i propagatorami idei narodowosocjalistycznej w Wielkopolsce byli wówczas m.in. Hardziński z Poznania (działacz *Westpolnische Landwirtschaftliche Gesellschaft* — dalej *Welage*), pastor Hans Staffehl z Dąbrawy Wielkiej (mąż zaufania *DV*), pastor Ernst Mense z Szubina, Joachim Marwitz z Bydgoszczy (elew banku *Bank für Handel und Gewerbe* w Bydgoszczy), Paul Szlagowski z Leszna (majster w firmie *Kanold*, obywatel gdański), Gustaw Franzke z Miąskowa, pow.

⁷ E. Jh., *Gefahr und Aufgabe*. „Posener Tageblatt” z 9 VII 1933. Kilka lat później czołowy działacz niemiecki na Górnym Śląsku dr Otto Ulitz znacznie sformułowanie to rozszerzył pisząc, iż „przyznawanie się do narodowego socjalizmu jest prastarym i niezbywalnym prawem Niemców na całym świecie” „Posener Tageblatt” z 22 V 1938.

⁸ Opracowanie stanowi kontynuację oraz pogłębienie wcześniejszych badań Czesława Łuczaka, Stanisława Sierpowskiego, Przemysława Hausera i Jana Majewskiego, które w przeciwieństwie do pozostałych prac poświęconych problematyce mniejszości niemieckiej w historiografii polskiej nie wymagają nowszego spojrzenia. Zob. S. Sierpowski, *Mniejszości narodowe jako instrument polityki międzynarodowej 1919 - 1939*. Poznań 1986; Cz. Łuczak, *Od Bismarcka do Hitlera. Polsko-niemieckie stosunki gospodarcze*. Poznań 1988; J. Majewski, *Drogi i bezdroża niemieckiej spółdzielczości w Polsce 1919 - 1939*. Poznań 1989; P. Hauser, *Mniejszość niemiecka w województwie pomorskim w latach 1920 - 1939*. Ossolineum 1981.

⁹ APP, Urząd Wojewódzki Poznański 1919 - 1939 (dalej UWP), sygn. 4648, Sprawozdanie sytuacyjne wojewody poznańskiego za miesiąc czerwiec 1931, ss. 40 i 43; *Wielkopolska w świetle źródeł historycznych. Wybór tekstów źródłowych*. Pod red. Z. Grota, Poznań 1958, dok. 172 (pt. Pierwsza organizacja hitlerowska w Wielkopolsce), s. 368, podaje, iż organizację założono w maju 1931 r.

kościański i Gustaw Zech z Witrogoszczy (miejscowy nauczyciel w szkole niemieckiej)¹⁰.

Organizacją afiliowaną przy NV była *Deutsche Jungenschaft in Polen (DJP)* (Organizacja Młodzieży Niemieckiej w Polsce) założona w marcu 1932 r. w Prywatnym Gimnazjum Niemieckim w Bydgoszczy przez Joachima Marwitza. W skład powołanego tzw. Komitetu Pięciu weszli m.in. Erwin Timmler, Siegfried Böller i Herbert Pech (kierownik grupy — tzw. *Sippenführer DJP*). Ponadto do organizacji należeli: Kurt Probul, Kuni- bert Krüger, Karl Stark, Kurt Stolp, Hans Krünke i Horst Bakarino¹¹. Główną formą aktywności *DJP* był kolportaż książek propagandowych, sprowadzanych z Niemiec¹².

Działacze narodowosocjalistyczni w województwie poznańskim szczegól- ną uwagę skupili na propagowaniu idei hitlerowskiej, zarówno wśród ludności niemieckiej, jak i polskiej¹³. Zebrania organizacji i stowarzyszeń niemieckich kończono okrzykami *heil* na cześć marszałka Józefa Piłsud- skiego (asekuracja przed interwencją policji) i kanclerza Adolfa Hitlera, szczególnie ostentacyjnie na zebraniach *JDP* (do której przynależność traktowana była w Berlinie na równi z przynależnością do *NSDAP*, mimo iż nie była to partia narodowosocjalistyczna)¹⁴.

W działalność propagandową zaangażował się także poseł Kutr Grä- be (*DV*), który na zebraniu z wyborcami narodowości niemieckiej w listo- padzie 1933 r. w Poznaniu oświadczył, iż „jako obywatele polscy spełnia- my obowiązki względem państwa polskiego, jako Niemcy czcimy Hitle- ra”¹⁵. Natomiast „*Posener Tageblatt*” z 11 listopada 1933 r. napisał

¹⁰ Tamże, sygn. 5658-5674, Sprawozdania sytuacyjne wojewody poznańskiego za miesiąc styczeń-sierpień 1932. *Wielkopolska w świetle...*, dok. 172, s. 368.

¹¹ Tamże, sygn. 5658-5659, Sprawozdania sytuacyjne wojewody poznańskiego za miesiące: marzec (ss. 34 - 40) i sierpień (s. 22) 1932. D. Matelski, *Narodziny ru- chu narodowosocjalistycznego w Wielkopolsce w latach 1931 - 1935*. W: *Polska i Eu- ropa w XIX i XX w. Studia historyczno-politologiczne ofiarowane prof. Stanisła- wowi Sierpowskiemu*. Pod red. J. Kiwerskiej, B. Koszela, D. Matelskiego, Poznań 1992, ss. 177 - 190.

¹² Kolportowano wśród miejscowych Niemców m.in.: *Adolf Hitler — Wilhelm III, Das Programm der NSDAP und seine weltanschaulichen Grundgedanken, Hitler über Deutschland, Mein Kampf, Deutschland, Deutschland über alles, Der Sieg des Nationalismus, Blut und Erde, Hitler Reichskanzler, Die Verräter und ihre Volksrichter*.

¹³ W marcu 1934 r. w Kościanie, a w sierpniu tegoż roku w Poznaniu odbyły się zebrania założycielskie Partii Narodowych Socjalistów (PNS), w których uczestni- czyło łącznie ok. 150 osób (głównie bezrobotnych) narodowości polskiej, przepojo- nych ideologią narodowosocjalistyczną. Na zebraniu poznańskiej sekcji PNS, kry- tykując panujący w Polsce ustrój, podjęto uchwałę stwierdzającą, iż „wszystkie urzędy musimy znieść i powrzucać do kanału, a w Polsce musi być tak samo jak w Niemczech, tj. musi być Hitler (burzliwe oklaski)”. Cyt. za: A. Paczkowski, *Z folkloru politycznego II Rzeczypospolitej: narodowy socjalizm*. „Więź” nr 3/1973, s. 77.

¹⁴ APP, UWP, sygn. 5676, Sprawozdanie sytuacyjne wojewody poznańskiego za miesiąc maj 1934, s. 30.

¹⁵ Tamże, sygn. 5665, Sprawozdanie sytuacyjne wojewody poznańskiego za mie- siąc listopad 1933, s. 34.

wprost: „czym jest Marszałek Piłsudski dla Polski, tym Hitler dla Niemiec”. Propaganda na rzecz Adolfa Hitlera prowadzona była także z terytorium Rzeszy. We wrześniu 1933 r. zorganizowano masową akcję puszczania balonów z ulotkami w j. niemieckim i podpisem *Ein Gruß aus Lichtenberg — Heil Hitler*¹⁶.

Euforia spowodowana narodowym socjalizmem była wśród niektórych Niemców tak wielka, że okrzyki „Niech żyje Hitler! *Ich bin Reichsdeutscher!*” zaczęły wznosić w miejscach publicznych. Za wykroczenie to Sąd Grodzki w Żninie ukarał Adolfa Kitzmanna z Kępna (redaktora „Kempener Stadt und Landbote”) grzywną w wysokości 300 zł, a starosta wyrzyski — nauczyciela miejscowej szkoły niemieckiej Gustawa Zecha z Witrogoszczy grzywną w wysokości 100 zł [po zapłaceniu grzywny otrzymał on z Flatow (Złotów) kwotę 150 zł od tamtejszego oddziału NSDAP]¹⁷. W witrynie księgarni Oswalda Wernicke w Bydgoszczy już w kwietniu 1932 r. wystawiono broszurę propagandową pt. *Das Programm der NSDAP*, która została skonfiskowana przez policję¹⁸.

Sukcesy NSDAP w wyborach parlamentarnych w Niemczech w 1932 r.¹⁹ oraz objęcie przez A. Hitlera urzędu kanclerskiego w 1933 r., nasiliły opór młodzieży niemieckiej wobec państwa polskiego. Zaczęły występować przypadki dezercji z wojska i ucieczki do Niemiec²⁰. Na przejściu granicznym w Przychodzku policja skonfiskowała poprzybijane do drzew odezwy następującej treści:

„Przyjaciele naprzód! Do walki jesteśmy zrodzeni. Ty Najlaskawszy Boże i Zbawicielu, wyprowadź nas z niewoli polskiej. Ty najukochańszy sąsiedzie Adolfie Hitlerze, prosimy Cię, przyjdź nam z pomocą i wznies Twoją szablę nad rządem polskim, dopomożemy Ci każdego czasu, Niemiec czy Polak, wszyscyśmy gotowi i weź nas pod Twoją opiekę”²¹.

Najbardziej jaskrawym aktem propagandy narodowosocjalistycznej w województwie poznańskim były obchody tzw. sobótek we Wszedniu pow. mogileński 23 czerwca 1934 r., podczas których działacz *Naziverein* Rudolf Krämer z Suchorzewa ubrany w mundur SS przyjmował ślubo-

¹⁶ Tamże, sygn. 5665, Sprawozdanie sytuacyjne wojewody poznańskiego za miesiąc wrzesień 1933, s. 12.

¹⁷ Tamże, sygn. 5675, Sprawozdanie sytuacyjne wojewody poznańskiego za miesiąc luty 1934, s. 45.

¹⁸ Tamże, sygn. 5658, Sprawozdanie sytuacyjne wojewody poznańskiego za miesiąc kwiecień 1932, s. 57.

¹⁹ Po wyborach do *Reichstagu* 31 lipca i 6 listopada 1932 r. NSDAP była najliczniejszą frakcją parlamentarną. Zob. szerzej A. Czubiński, *Lewica niemiecka w walce z dyktaturą hitlerowską 1933 - 1945*. Warszawa 1973; J. Kozieński, *Opozycja w III Rzeszy*. Poznań 1987; *Z badań nad dziejami opozycji antyhitlerowskiej w Niemczech*. Pod red. A. Czubińskiego, Poznań 1987; *Studia nad antyhitlerowską opozycją w Trzeciej Rzeszy 1933 - 1945*. Pod red. K. Joncy, Warszawa 1990.

²⁰ APP, UWP, sygn. 5665 i 5675, Sprawozdania sytuacyjne wojewody poznańskiego za miesiące: październik 1933 (s. 29) i styczeń 1934 (s. 22).

²¹ Tamże, sygn. 5666, Sprawozdanie sytuacyjne wojewody poznańskiego za miesiąc maj 1934, s. 85.

wanie od młodzieży niemieckiej zrzeszonej w *DJP* na wierność *Führerowi* Interwenująca policja skonfiskowała uczestnikom zebrania zielone sztandary ze swastyką²².

Zewnętrzne formy działalności organizacji narodowosocjalistycznych w Polsce, mające zdaniem polskiego MSW znamiona akcji antypaństwowych, złagodzone zostały po podpisaniu 26 stycznia 1934 r. przez Berlin i Warszawę deklaracji o niestosowaniu przemocy²³. Jednak dalsze subwencjonowanie przez państwa własnych mniejszości narodowych²⁴ nie sprzyjało głoszonej przez propagandę obu stron idei *deutsch-polnische Freundschaft*.

POWSTANIE I FORMY DZIAŁALNOŚCI NSDAP ORAZ ORGANIZACJI AFILIOWANYCH W WIELKOPOLSCE (1935 - 1938)

Podporządkowaniu Berlinowi tzw. Niemców zagranicznych służyło powołanie do życia w ramach *Auswärtiges Amt* (AA) w grudniu 1935 r. *Auslandsorganisation der NSDAP* (AO NSDAP), której *Gauleiterem* został Ernst Wilhelm Bohle (w randze podsekretarza stanu AA²⁵).

AO NSDAP, poza placówkami w poszczególnych krajach, dzieliła się także na cztery kierownictwa krajowe (*Landesleitung*), z których *Landesgruppe der NSDAP in Polen* oznaczona została numerem pierwszym. Szefem grupy polskiej był Karl Bürgam, starszy sekretarz Ambasady III Rzeszy w Warszawie (jego zastępcą został także pracownik ambasady

²² Tamże, sygn. 5676, Sprawozdanie sytuacyjne wojewody poznańskiego za miesiąc czerwiec 1934, ss. 50 - 51 i 64.

²³ M. Wojciechowski, *Stosunki polsko-niemieckie 1933 - 1938*. Poznań 1980; J. Kalisch, *Zur Genesis der deutsch-polnischen Nichtangriffserklärung vom 26. Januar 1934*. „Wissenschaftliche Zeitschrift der Universität Rostock. Gesellschafts- und Sprachwissenschaftliche Reihe” [WZ Rostock — GSR] R. 25, 1976, z. 2, ss. 171 - 180.

²⁴ Zob. N. F. Krekeler, *Revisionsanspruch und geheime Ostpolitik der Weimarer Republik. Die Subventionierung der deutschen Minderheit in Polen 1919 - 1933*. Stuttgart 1973; Cz. Łuczak, *Od Bismarcka do Hitlera...*; H. Chałupczak, *II Rzeczpospolita a mniejszość polska w Niemczech*. Poznań 1992.

²⁵ Na czele struktury AO NSDAP stał *Reichsleiter* (początkowo był nim szef AA, a od 1936 r. zastępca *Führera* w NSDAP Rudolf Hess), któremu podlegał kierujący bezpośrednio pracą AO — *Gauleiter*. Na czele struktur krajowych (*Landesgruppe*) stali *Landesgruppenleiterzy*, którym z kolei podlegali szefowie okręgów (*Kreisleiterzy*). W skład *Kreisleitung* wchodził ponadto: *Organisationsleiter*, *Propagandaleiter* i *Schulungsleiter*. Okręgi natomiast dzieliły się na placówki terenowe (*Ortsgruppen*), placówki (*Stützpunkte*) oraz komórki (*Block* i *Zellen*) kierowane przez *Ortsgruppenleiterów*, *Stützpunktleiterów*, *Blockleiterów* i *Zellenleiterów*. Wszystkie funkcje w NSDAP pochodziły z mianowania. APP, UWP, sygn. 5699, Sprawozdanie sytuacyjne wojewody poznańskiego za okres 15 marzec — 30 kwiecień 1937, s. 100; zob. szerzej E. Ehrlich, *Die Auslands-Organisation der NSDAP*. Berlin 1937.

dy dr Ewald Krümer²⁶). *Landesgruppe* obejmowała 5 okręgów z siedzibami w lokalach niemieckich konsulatów w Bydgoszczy, Gdyni, Katowicach, Poznaniu i Toruniu²⁷.

Pierwsza komórka NSDAP w Wielkopolsce powstała w lipcu 1935 r. w Rawiczu i liczyła 5 członków. Jej organizatorem i *Stützpunktleiterem* był miejscowy kupiec Alfred Schumann. Organizacyjnie podporządkowana została oddziałowi partii w Poznaniu (*Kreisleitung*), którym kierował jako *Kreisleiter* Waldemar Prox, pracownik *Verband der deutschen Genossenschaften in Polen* (Związku Spółdzielni Niemieckich w Polsce)²⁸.

Warunkiem przyjęcia w szeregi NSDAP było: 1) stałe zamieszkiwanie w Polsce, 2) regularne płacenie składek, 3) wypełnianie obowiązków względem państwa zamieszkania, 4) posiadanie obywatelstwa Rzeszy Niemieckiej, Wolnego Miasta Gdańska lub optowanie na rzecz Niemiec²⁹. Ponadto wstępujący do partii składał zobowiązanie, iż ze wszystkich sił będzie popierał i realizował program NSDAP, który zakładał konieczność rewizji traktatu wersalskiego i zjednoczenie ludności niemieckiej w granicach III Rzeszy³⁰.

Zewnętrzna formą przynależności do NSDAP było posiadanie i noszenie odznak partyjnych. Istniało ich kilka rodzajów: 1) *Parteiabzeichen* — zwykła odznaka członkowska, 2) *Hitlerjugendabzeichen* — odznaka młodzieży hitlerowskiej, 3) *NS Frauenschaft* — odznaka sekcji żeńskiej, 4) *NS Betriebszellenorganisationabzeichen* — odznaka komórki przemysłowej, 5) *Hoheitsabzeichen* — odznaka członka kierownictwa partii. Członkowie NSDAP otrzymywali ponadto legitymacje członkowskie, które wystawiane były w Hamburgu przez *Auslandsabteilung NSDAP*³¹.

²⁶ *Landesgruppenleitung* dzielił się na 9 wydziałów, na czele których stali tzw. *Amtsleiterzy*, podlegający bezpośrednio K. Bürgamowi. Najważniejsze z wydziałów to: I (*Organisation und Propaganda*) oraz III (*Schulung und Kultur*), kierowane przez Rolfa Gutmanna. Zob. szerzej M. Cygański, *Mniejszość niemiecka...*, ss. 75 - 76.

²⁷ D. Matelski, *NSDAP w Wielkopolsce w latach 1935 - 1939*. W: *Studia nad faszyzmem i zbrodniami hitlerowskimi*. T. XVI, Wrocław 1992 (w druku).

²⁸ APP, UWP, sygn. 5685, Sprawozdanie sytuacyjne wojewody poznańskiego za miesiąc lipiec 1935, ss. 2 i 15; E. Makowski, *Kształtowanie się...*, s. 329; Cz. Łuczak, *Od Bismarcka do Hitlera...*, s. 336.

²⁹ APP, UWP, sygn. 5685, Sprawozdanie sytuacyjne wojewody poznańskiego za miesiąc wrzesień 1935, s. 41.

³⁰ Jeszcze przed objęciem 30 stycznia 1933 r. przez A. Hitlera urzędu kanclerza Rzeszy Niemieckiej, ludność niemiecka na tzw. terenach oderwanych rozgorączkowaną postanowieniami „dyktatu wersalskiego” i polityką mniejszościową państwa osiedlenia widziała w NSDAP tę siłę polityczną, która doprowadzić miała Niemcy do jedności. W tym fakcie upatrywać należy łatwość, z jaką przenikały idee narodowego socjalizmu do skupisk Niemców zagranicznych, zwłaszcza na terenach przygranicznych. Już w 1934 r. działacze niemieckich „za kordonem” kanclerz Hitler dowarościował, stwierdzając: „jesteście dzisiaj może najważniejszą częścią narodu niemieckiego”. H. Rauschning, *Gespräche mit Hitler*. Wien—Zürich—New York 1940, s. 137.

³¹ APP, UWP, sygn. 5700, Sprawozdanie sytuacyjne wojewody poznańskiego za miesiąc czerwiec 1937, s. 16; S. Potocki, *Położenie mniejszości...*, s. 163.

Organem prasowym *Landesgruppe der NSDAP in Polen* był miesięcznik „Idee und Wille”, wydawany na prawach rękopisu (dla uniknięcia ingerencji polskich władz administracyjnych). Organizacyjnie redakcja podlegała kierownictwu *Ministerium für Propaganda und Volksaufklärung* (Ministerstwu Oświecenia Publicznego i Propagandy) w Berlinie. Ponadto wszystkie *Stützpunkte* otrzymywały z Berlina drogą dyplomatyczną miesięcznik „Mitteilungsblatt der Auslandsorganisation der NSDAP”. Nie ulegały konfiskacie policyjnej również takie czasopisma, jak „Neues Volk”, „Unser Wille und Weg”, „Die politischen Briefe” oraz różnego rodzaju partyjne materiały propagandowe³².

W województwie poznańskim działały dwa okręgi (*Kreis*) NSDAP w Poznaniu i Bydgoszczy. Okręg poznański obejmował województwo poznańskie z wyjątkiem powiatów: bydgoskiego, inowrocławskiego, szubińskiego i wyrzyskiego oraz miast wydzielonych Bydgoszczy i Inowrocławia. Natomiast okręgowi bydgoskiemu obok wyżej wymienionych powiatów i miast podlegały także południowe powiaty województwa pomorskiego bez Działdowa³³.

Okręg poznański, założony w grudniu 1935 r. dzielił się na komórki (*Zellen*), komórki blokowe (*Blockwart*) i sekcje (*Sektion*). Działały wówczas 4 komórki (*Welage, Zentralgenossenschaftsbank, drukarnia Papierdruck* oraz *Bank für Handel und Gewerbe*) i komórka blokowa (tworzyli ją urzędnicy Niemieckiego Konsulatu Generalnego w Poznaniu) oraz 7 sekcji (*DAF, NS Volksfürsorge, HJ, Berufsverband der Deutschen Angestellten, Schulung, NS Frauenschaft* i *BDM*)³⁴. Kierownikami *Kreisleitung* w Poznaniu byli: Ernst Zeilmeyer (XII 1935 — X 1937). Walter Schnitzer (X 1937 — III 1939) i Heinrich Eimter-Baumer (od 1 IV 1939), a placówką poznańską (*Ortsgruppen*) kierowali: Waldemar Prox, Walter Schnitzer, Wilhelm Böhland, Richard Bloch i Wolfgang Vogt. Ponadto w skład zarządu wchodził: Herbert Czarnecki, Helmut Haberborn, Walter Kuhn i Georg Spickermann³⁵.

Kreisleitung NSDAP w Bydgoszczy, założony w lutym 1936 r. składał się z 5 komórek i 3 sekcji (*DAF, HJ* i *Wandergruppe*); kierowany był przez Heinza Krügera, a od kwietnia 1937 r. — Kurta Teske. W skład zarządu wchodził także: Paul Glatz, Heinz Reimer i Elisabeth Krause³⁶.

W latach 1934 - 1937 w skali kraju działało 41 *Stützpunktów* NSDAP skupiających 1772 członków, tj. 15% ogólnej liczby pełnoletnich Niemców (obywateli III Rzeszy, Wolnego Miasta Gdańska i optantów)³⁷.

³² APP, UWP, sygn. 5685, Sprawozdanie sytuacyjne wojewody poznańskiego za miesiąc wrzesień 1935, s. 48; D. Matelski, *NSDAP w Wielkopolsce...*; M. Cygański, *Mniejszość niemiecka...*, s. 76.

³³ APP, UWP, sygn. 5699, Sprawozdanie sytuacyjne wojewody poznańskiego za okres 1 - 15 marzec 1937, s. 76.

³⁴ Tamże, s. 77.

³⁵ Tamże, sygn. 5713, Sprawozdania sytuacyjne wojewody poznańskiego za miesiące: luty (s. 30) i czerwiec (s. 109) 1939.

³⁶ Tamże, sygn. 5691, Sprawozdanie sytuacyjne wojewody poznańskiego za miesiąc luty 1936, s. 44; P. Hauser, *Mniejszość niemiecka...*, s. 177 i in.

³⁷ M. Cygański, *Mniejszość niemiecka...*, s. 76; K. Grünberg, *Niemcy i ich organizacje...*, s. 81.

TABELA 1

Placówki (Stützpunkte) NSDAP w Wielkopolsce w latach 1933 - 1939

Powiat	Liczba członków NSDAP					Stützpunktleiterzy	Teren działania
	1935	1936	1937	1938	1939		
Bydgoszcz	b.d.	63	153	200	--	Heinz Krüger Kurt Teske	Bydgoszcz
Chodzież	--	--	b.d.	b.d.	b.d.	pastor Martin Stolzenberg	Budzyń
Czarnków	--	--	b.d.	b.d.	b.d.	Sonke Olsen Paulsen	Czarnków
Gostyń	--	--	b.d.	b.d.	b.d.	Aber Jörn	Potarzyca
Jarocin	--	--	b.d.	b.d.	b.d.	Paul Jansch	Kłęka
Krotoszyn	--	--	b.d.	32	58	Fritz Kemhut	Koźminiec
Leszno	--	--	--	--	28	Alfred Riebe	Leszno, Bojano- wo, Nietążkowo
Międzychód	--	--	--	26	42	Kurt Kleps	Wronki, Pniewy, Ludosiny
Nowy Tomyśl	--	--	--	10	12	Helmut Aledfeld	Nowy Tomyśl
Oborniki	--	--	--	--	25	b.d.	Oborniki
Ostrów Wlkp.	--	--	b.d.	b.d.	b.d.	Ilse Kaiser	Ostrów Wlkp.
Poznań	58	62	100	100	118	Walter Schnitzer, Wilhelm Böhländ, Waldemar Prox, Richard Bloch, Wolfgang Vogt	Poznań, Śrem
Rawicz	5	6	10	b.d.	24	Alfred Schumann	Rawicz
Środa Wlkp.	--	--	9	13	13	Hermann Wache	Zaniemyśl, Łęknio
Wolsztyn	--	--	b.d.	b.d.	b.d.	Marie Krüger	Wolsztyn
Wyrzysk	b.d.	12	13	13	--	Hans Hildemann, Gustaw Fenske	Wysoka, Wy- rzysk
Razem:	63	143	285	394	320*		

U w a g i: b.d. — brak danych;

* spadek liczby członków spowodowany był przejściem 1 kwietnia 1938 r. do województwa pomorskiego powiatów: bydgoskiego, inowrocławskiego, szubińskiego, wyrzyskiego, miast wydzielonych Bydgoszczy i Inowrocławia oraz gmin Chełmce i Kruszwica z powiatu mogileńskiego.

Z r ó d ł o: APP, UWP, sygn. 5685 - 5725, Sprawozdania sytuacyjne wojewody poznańskiego za lata 1935 - 1939.

z tego okręgi poznański i bydgoski miały 22 *Stützpunkty* z ok. 300 członkami (zob. tabele 1 i 2). Najliczniejszy okręg pomorski posiadał wówczas 17 *Stützpunktów* z 917 członkami³⁸.

Dnia 24 marca 1936 r. w Poznaniu w ramach NSDAP powołana zo-

³⁸ S. Osiński, *V Kolumna...*, s. 121.

stała do życia *NS Frauenschaft*, która dzieliła się na trzy referaty: gospodarczy, socjalny i kulturalny. Sekcją kobiecą kierowała Elli Hesse-müller, a tworzyły ją m.in. Frieda Plate, Marie Zeilmeyer, Elfrieda Buring, Julie Schnitzer i Weise z Poznania oraz z terenu województwa poznańskiego Dragner (pow. Jarocin), Else Kaiser (Ostrów Wlkp.) i Giese (pow. Śrem). Głównym zadaniem członkiń sekcji było „krzewienie ducha narodowosocjalistycznego” we własnych rodzinach, a także wśród współplemieńców. W maju 1938 r. do sekcji należało 26 kobiet, a do marca 1939 r. przybyły zaledwie 2 osoby³⁹. Najczęściej stosowaną formą kontaktowania się członkiń *NSDAP* były tzw. *Kameradschaftstreffen*, na których omawiano m.in. bieżące wydarzenia polityczne oraz wpajano zasady narodowego socjalizmu⁴⁰.

Organizacjami afiliowanymi przy *NSDAP* w Wielkopolsce były: *HJ*, *BDM* i *DAF*⁴¹. Namiastką *Hitlerjugend* była założona przez pastora Richarda Kammela w Bojanowie w styczniu 1934 r. konspiracyjna organizacja młodzieży niemieckiej pod nazwą *Deutscher Verband für Jugendpflege* skupiająca 14 osób. Kierownikiem grupy został Wiese⁴². Kolejne grupy powstały w kwietniu tegoż roku w Bydgoszczy (sekcja chłopców licząca 12 osób, kierowana przez Wenera Krügera i dziewcząt skupiająca 9 osób pod kierownictwem Hildegard Teske) oraz w 1935 r. w Poznaniu (kierownikiem grupy był Walter Buchholz). Organizacja używała mundurów i odznak *HJ* noszonych na terytorium III Rzeszy⁴³. Kierownikiem oddziału poznańskiego *HJ* był Paul Wecke, którego w czerwcu 1938 r. zastąpił mgr Norbert Czarnecki⁴⁴.

Jednym z podstawowych zadań *HJ* było szkolenie młodzieży niemieckiej (podobnie jak do *NSDAP* mogli do organizacji należeć jedynie obywatele III Rzeszy, Wolnego Miasta Gdańska i optanci) do służby dla III Rzeszy. Najbardziej ideowych członków wysyłano na kursy do Gdańska do szkoły noszącej nazwę *Das Führerschulungswerk der Hitler-Jugend*, której program szkoleniowy opracował Rajmund Schnabel.

³⁹ APP, UWP, sygn. 5691, 5708, 5709 i 5713, Sprawozdania sytuacyjne wojewody poznańskiego za miesiące: 16 marzec — 30 kwiecień 1936 (s. 93), marzec 1938 (s. 80), maj 1938 (s. 15) oraz marzec 1939 (s. 59).

⁴⁰ Tamże, sygn. 5713, Sprawozdanie sytuacyjne wojewody poznańskiego za miesiąc luty 1939, s. 30.

⁴¹ S. Pieńkowski, *Auslandorganisation der NSDAP w Polsce*. W: *Documenta Occupationis*. T. VII, Poznań 1981, s. 103.

⁴² APP, UWP, sygn. 5675 - 5676, Sprawozdania sytuacyjne wojewody poznańskiego za miesiące: styczeń (s. 11) i czerwiec (s. 50) 1934.

⁴³ Paradowanie członków *HJ* w mundurach wywoływało niekorzystne reakcje wśród ludności polskiej, które najostrzej przejawily się w dniach 2 i 8 kwietnia 1934 r. w Kruszewie pow. bydgoski, gdzie pobito młodzież niemiecką. Sprawą zajął się niemiecki konsul generalny w Poznaniu Alfred Lüttgens, który zażądał od wojewody poznańskiego ukarania winnych w imię realizacji „linii 26 stycznia”, aby uspokoić tym prasę niemiecką. Zob. *Steinhagel gegen deutsche Bauergehöfte*. „*Deutsche Rundschau*” nr 81/1934.

⁴⁴ APP, UWP, sygn. 5675, 5691, 5709, Sprawozdania sytuacyjne wojewody poznańskiego za miesiące: marzec (s. 58) i kwiecień (s. 4) 1934, luty 1936 (s. 44) i czerwiec 1938 (s. 38).

Absolwenci szkoły zostawali następnie instruktorami w macierzystych grupach *HJ* i szkolili pozostałych członków organizacji. Szkolenie obejmowało m.in.: 1) zagadnienia rasowe, 2) organizację państwa i narodu niemieckiego, 3) zasady przywództwa w organizacji, 4) historię i 5) wiedzę polityczną⁴⁵. Jeden z takich ośrodków szkoleniowych dla województwa poznańskiego i pomorskiego mieścił się w Kęsowie⁴⁶.

Skazany w październiku 1935 r. w Poznaniu na 8 miesięcy aresztu z zawieszeniem na 5 lat, 22-letni Walter Buchholz za przynależność do *Sturmgruppe HJ*, podczas przewodu sądowego wyjaśnił, iż członkowie organizacji rozumieją „narodowy socjalizm jako ten kierunek, który ma w konsekwencji doprowadzić do połączenia Niemców zagranicznych nie tylko duchowo z Rzeszą, ale ma obszary Polski włączyć do państwa niemieckiego”⁴⁷.

Obok wymienionej już sekcji dziewcząt *HJ* w Bydgoszczy, na terenie Wielkopolski działały także oddziały *Bund Deutscher Mädel* w Gnieźnie (kierownik Barbare Wendorff) i Wrześni (kierownik Eleonore Schröter). Do gnieźnieńskiej *BDM* należały m.in. Gisele Dittmann, Edith Arlt i Charlotte Olszewska, a do wrzesińskiego: Charlotte Albrecht, Charlotte Schmiedeskamp, Elli Weider, Ilse Zimmermann i Erna Arndt⁴⁸. Formy działalności obu oddziałów *BDM* nie są bliżej znane.

Najliczniejszą organizacją narodowosocjalistyczną w województwie poznańskim był *Deutsche Arbeitsfront (DAF)* założony w listopadzie 1936 r. w Bydgoszczy. Jego przewodniczącym był Kurt Teske. W skład zarządu weszli ponadto szefowie poszczególnych referatów: dr Stahnsdorf (organizacyjny), Hans Ramm (socjalny), Artur Kraft (zawodowy), Marquardt (finansowy), Fritz Bürge (oświatowy) i Willi Wichert (prasowy). W grudniu tegoż roku oddział *DAF* powstał także w Poznaniu i kierował nim Otto Baumgardt, szef wyszkolenia poznańskiej placówki *NSDAP*. Organem prasowym *DAF* był „Der Deutsche im Auslande”⁴⁹.

Organizacja miała znacznie szerszy charakter niż *NSDAP* i skupiała ponad 2 tys. osób czyli ok. 60% potencjalnej bazy rekrutacyjnej. Wpływ

⁴⁵ Tamże, sygn. 5676, Sprawozdanie sytuacyjne wojewody poznańskiego za miesiąc kwiecień 1934, s. 20; tamże, PZZ, sygn. 336, Zachodnia Agencja Prasowa — komunikaty 1 styczeń — 27 sierpień 1939, kom. 309 z 6 maja 1939, s. 151.

⁴⁶ P. E. Nasarski, *Deutsche Jugendbewegung und Jugendarbeit in Polen 1919 - 1939*. Würzburg 1957, s. 83 i in.

⁴⁷ APP, UWP, sygn. 5685, Sprawozdanie sytuacyjne wojewody poznańskiego za miesiąc październik 1935, ss. 58 - 59. Rozpoczęta z młodzieżą niemiecką w Polsce intensywna praca wychowawcza nie tylko w ramach *HJ*, ale także w *BDM*, w której główny nacisk położono na działalność sportowo-szkoleniową i turystyczną, stwarzała wrażenie, iż „hitleryzm otwiera przed nią nieograniczone perspektywy awansu”. D. Matelski, *Mniejszości pogranicza w stosunkach polsko-niemieckich w okresie wygaśnięcia Konwencji Geneńskiej (15 lipca — 5 listopada 1937 r.)*. W: *Niemcy w polityce międzynarodowej 1919 - 1939*. T. III: *W dobie Monachium*. Pod red. S. Sierpowskiego, Poznań 1992, s. 209.

⁴⁸ APP, UWP, sygn. 5713, Sprawozdanie sytuacyjne wojewody poznańskiego za miesiąc kwiecień 1939, s. 74.

⁴⁹ Tamże, sygn. 5692 i 5708, Sprawozdania sytuacyjne wojewody poznańskiego za miesiące: listopad 1936 (s. 133) i styczeń 1938 (s. 20).

na to miała szeroka formuła „Frontu”, który zakładał m.in. świadczenia wobec swoich członków w zakresie: 1) wsparcia na wypadek bezrobocia, 2) opieki lekarskiej na wypadek choroby, nieszczęśliwych wypadków i pólgu, 3) zapomóg przy zawarciu małżeństwa i podczas nauki zawodu, 4) bezpłatnej pomocy prawnej. Duży nacisk kierownictwo DAF kładło na biegłą znajomość przez członków języka polskiego⁵⁰.

TABELA 2

Członkowie NSDAP w Wielkopolsce w latach 1935 - 1939

Rok	Obywatele III Rzeszy, Wolnego Miasta Gdańska i optanci w woj. poznańskim		
	Ogółem	w tym członkowie NSDAP	
		liczbowo	procentowo
1935	4 538	63	1,4
1936	4 538	143	3,2
1937	3 410	285	8,4
1938	3 410	394	11,6
1939	2 850	320*	11,2

U w a g i : * jak w tabeli 1.

Z r ó d ł o : APP, UWP, sygn. 5685 - 5725, Sprawozdania sytuacyjne wojewody poznańskiego za lata 1935 - 1939.

Najbardziej aktywnych członków „Frontu” wysyłano do tzw. szkół *Amtswalterów* DAF w Rzeszy. Istniały one m.in. w Königswinter koło Bonn, Grossensee w Meklemburgii i Santhofen w Alpach. Pierwszym aktywistą DAF z Polski uczestniczącym w kursie w Königswinter był Helmut Vorreau z Bydgoszczy⁵¹. Do najbardziej aktywnych członków DAF w Wielkopolsce oprócz H. Vorreau należeli m.in. Paul Glatz, Wolf Stahnsdorf, Wilhelm Spommer i Heinz Krüger. W zebraniach organizacji uczestniczyło około 200 osób.

Do najczęściej stosowanych formuł zebrzań DAF należało m.in. organizowanie wspólnych obiadów (tzw. *Eintopfgericht*), a także wieczorów towarzyskich (*Kameradschaftsabend*) i szkoleniowych (*Schulungsabend*) oraz sekcji wędrowniej *Wantergruppe*⁵².

Działalność poszczególnych ogniw partii narodowosocjalistycznej koncentrowała się głównie na obchodach rocznic, m.in. 20 kwietnia — urodzin A. Hitlera, 9 listopada — puczu monachijskiego (obchodzono ją pod nazwą *Öffentliche Gedenkstunde zum 9. November. (Hitlers Marsch zur Feldherrnhalle)*), 31 stycznia — objęcia władzy przez narodowych

⁵⁰ Tamże, sygn. 5699, Sprawozdanie sytuacyjne wojewody poznańskiego za okres 15 grudzień 1936 — 31 styczeń 1937, ss. 4 i 21.

⁵¹ Tamże, sygn. 5708, Sprawozdania sytuacyjne wojewody poznańskiego za miesiące: styczeń (s. 21) i marzec (s. 81) 1938.

⁵² Tamże, sygn. 5700, Sprawozdanie sytuacyjne wojewody poznańskiego za miesiąc październik 1937, ss. 119 - 120.

socjalistów w Niemczech (na wiecach używano transparentów z hasłami: *Mit Hitler für Arbeit und Brot, Weltanschauungen sind kompromißlos* itp.), Urządzano także wieczorki towarzyskie, szkoleniowe, dożynki, święta kobiet, święta pracy (*Tag der Arbeit* — 1 Maja). W zebraniach uczestniczyli również prelegenci z Rzeszy (m.in. Hermann Müller — *Oberarbeitsführer NSDAP* w Brandenburgii, Josef Wagner — *Gauleiter* Wrocławia, dr Erich Kolbe — *Gauleiter* Berlina). Kończono je z reguły hymnem *Deutschland, Deutschland über alles*, pieśnią *NSDAP Horst Wessel Lied*⁵³ oraz okrzykami *Heil Hitler*, a także na cześć Marszałka Józefa Piłsudskiego (następnie Edwarda Rydza-Śmigłego)⁵⁴.

W imprezach i zebraniach partyjnych uczestniczyło od kilkudziesięciu do kilkuset osób (zob. tabela 3). Na przełomie lat 1935-1936 dla uatrakcyjnienia zebrań zdominowanych zagadnieniami politycznymi i zwiększeniem na nich frekwencji, wprowadzono tzw. wieczory pieśni niemieckiej i *Bierabend*⁵⁵. Natomiast imprezy i wieczornice zaczęły odbywać się w pełnej gali (sztandary, werble, fanfary, umundurowane poczty sztandarowe, mundury organizacyjne i opaski ze swastyką oraz chór przeważnie kierowany przez pastora)⁵⁶.

Szczególną oprawę otrzymywały zebrania *NSDAP* w grudniu każdego roku z udziałem pastorów kościoła ewangelickiego, który od 1936 r. „stanął bezspornie na gruncie narodowego socjalizmu”⁵⁷. Jak relacjonował wojewoda poznański w raporcie do ministra spraw wewnętrznych „na wstępie wkroczyła na salę młodzież i ustawiła się w szeregu pod choinką, na której paliła się niebieska świeczka, wyrażająca symbol łączności wszystkich Niemców na świecie”⁵⁸. Do obrządku religijnego starano się także włączyć elementy ideologii narodowego socjalizmu⁵⁹.

Podczas obchodów rocznic, władze okręgowe *NSDAP* starały się

⁵³ Zob. *Liederbuch der Nationalsozialistischen Deutschen Arbeiterpartei*. Herausgegeben im Auftrag der Parteileitung von Hans Baier, 27. Auflage, München 1934, ss. 5-6.

⁵⁴ APP, UWP, sygn. 5685, Sprawozdanie sytuacyjne wojewody poznańskiego za miesiąc październik 1935, s. 68.

⁵⁵ P. Hauser, *Mniejszość niemiecka...*, s. 250.

⁵⁶ S. Potocki, *Położenie mniejszości...*, s. 167.

⁵⁷ APP, UWP, sygn. 5691, Sprawozdanie sytuacyjne wojewody poznańskiego za miesiąc luty 1936, s. 35.

⁵⁸ Tamże, sygn. 5685, Sprawozdanie sytuacyjne wojewody poznańskiego za miesiąc grudzień 1935, s. 122.

⁵⁹ Kurt Teske w przemówieniu okolicznościowym powiedział, iż „swastyka stanowi symbol starogermański, wobec czego dzisiejsze Niemcy winny uważać za wielki zaszczyt dla siebie, że ten tradycyjny symbol, który przez wieki był w zapomnieniu, znów uzyskał swoje pierwotne znaczenie”. Jednocześnie oświadczył, że „obchód gwiazdkowy jest świętem niemieckim, podtrzymującym wspólnotę niemiecką w całym świecie. Tak jak lud przed narodzeniem Chrystusa żył w ciemności, tak samo i naród niemiecki znajdował się w takim stanie przed przyjściem do władzy Hitlera. Gdyby Stwórca nie zesłał narodowi niemieckiemu męża opatrznościowego w osobie Hitlera, naród niemiecki niewątpliwie zginąłby, bowiem komunizm zapanowałby w całym Niemczech”. Tamże, ss. 122-123.

szerzyć kult wodza III Rzeszy. Przemawiając 20 kwietnia 1936 r. na wieczornicy poświęconej 47. rocznicy urodzin A. Hitlera, Hans Krüger stwierdził, iż „jest on uosobieniem narodu niemieckiego. Jeżeli naród niemiecki woła »Wodzu prowadź nas«, to naród ten wykazuje przez to swą silną wolę do podtrzymania niemczyzny (...) Hitler jest wodzem od Boga zesłanym i boską mądrością kierowany, wobec czego jemu Bóg błogosławi”⁶⁰.

TABELA 3

Zebrania NSDAP w Wielkopolsce w latach 1935 - 1939

Rok		1935	1936	1937	1938	1939	Razem
I kw.	z.	--	12	17	7	6	42
	u.	--	1 943	1 628	1 430	349	5 350
II kw.	z.	--	7	13	5*	7	32
	u.	--	1 310	1 466	634	547	3 957
III kw.	z.	1	3	6	1**	b.d.	11
	u.	80	158	414	34	b.d.	686
IV kw.	z.	7	19	6	1***	--	33
	u.	1 178	1 689	1 040	162	--	4 069
Ogółem	z.	8	41	42	14	13	118
	u.	1 258	5 100	4 548	2 260	896	14 062
Średnio uczestnicy na jedno zebranie		157	124	108	161	69	119

U w a g i: kw. — kwartał, z. — zebranie, u. — uczestnicy, b.d. — brak danych;

* w związku ze zmianą granic województwa poznańskiego 1 kwietnia 1938 r. liczba Niemców zmniejszyła się z 9,3% do 7,7% ogółu mieszkańców województwa;

** w lipcu i sierpniu 1938 r. NSDAP nie przejawiała działalności;

*** brak danych za listopad i grudzień 1938 r.

Z r ó d ł o: APP, UWP, sygn. 5580 - 5863, Sprawozdania sytuacyjne i komunikaty dzienne wojewody poznańskiego za okres 1 lipiec 1935 - 22 sierpień 1939 r.

Szczególną rolę w organizowaniu ruchu narodowosocjalistycznego odgrywały placówki konsularne III Rzeszy w Polsce. W sprawozdaniu sytuacyjnym wojewody poznańskiego czytamy:

„Werbunek członków NSDAP odbywa się w sposób bardzo oględny pod pozorem rozciągania opieki nad obywatelami Rzeszy przez Generalny Konsulat Niemiecki w Poznaniu, pod którego firmą partia działa na zewnątrz, urządzając obchody czy też zebrania. Funkcjonariusze partii upatrują wśród uczestników tych imprez inteligentniejszych, zdradzających zapał lub choćby zainteresowanie i w porozumieniu z kierownictwem partii sondują ich przydatność dla bezwzględnego podporządkowania się założeniom ideologicznym hitleryzmu, poddają obserwacji, zasiągają wszechstronnych informacji i w końcu proponują przystąpienie do partii”⁶¹.

Wzmoczoną aktywność w tworzeniu komórek NSDAP przejawiali ge-

⁶⁰ Tamże, sygn. 5691, Sprawozdanie sytuacyjne wojewody poznańskiego za okres 16 marzec — 30 kwiecień 1936, ss. 95 - 96.

⁶¹ Tamże, sygn. 5724, Komunikat dzienny wojewody poznańskiego nr 141 z 27 czerwca 1939, s. 250.

neralni konsulowie niemieccy w Poznaniu Otto Reinebeck, a od stycznia 1937 r. dr Karl Walter⁶², konsul Hans-Joseph hr. Matuschka, wicekonsulowie Wilhelm Böhlend, dr Rolf Kassler, Staudacher, dr Stelzer i von Tucher, oraz kierownik biura konsulatu Heinrich Limberts, który zabezpieczał w początkowym okresie stronę administracyjną powstających struktur partii.

Od jesieni 1935 r. z ramienia Konsulatu Generalnego III Rzeszy, duchowym opiekunem *Kreisleitung der NSDAP* w Poznaniu był wicekonsul Stelzer⁶³. Aby uniknąć działań represyjnych wobec partii narodowosocjalistycznej, 14 listopada 1935 r. podczas składania wizyty staroście grodzkiemu w Poznaniu przez odpowiedzialnego za kontakty z władzami administracyjnymi wicekonsula von Tuchera, towarzyszył mu Walter Schnitzer, pracownik *Welage*, pełniący wówczas funkcję kierownika miejscowego oddziału (*Ortsgruppe*) NSDAP. Na życzenie konsula, starosta wyraził zgodę, aby w przyszłości *Kreisleiter NSDAP* w Poznaniu mógł bezpośrednio porozumiewać się z władzami grodzkimi w sprawie „załatwiania »ewentualnych formalności« przy zwoływaniu zebrań przez partię”⁶⁴. Był to rzadki przypadek, aby nielegalnie działająca partia polityczna⁶⁵ otrzymywała zgodę władz państwowych na wykraczającą poza ramy prawne działalność polityczną.

Posiedzenia poszczególnych ogniw NSDAP ze względu na pozaprawne funkcjonowanie partii koncentrowały się w budynku Generalnego Konsulatu Niemieckiego w Poznaniu⁶⁶. Związki te uległy zacieśnieniu, gdy w marcu 1936 r. kierownikiem *Ortsgruppe NSDAP* — Poz-

⁶² „Deutsche Nachrichten” z 15 stycznia 1937 r. podały, iż generalny konsul niemiecki w Poznaniu Otto Reinebeck objął placówkę dyplomatyczną w Ameryce Środkowej oraz wzmiankowały, iż organizatorem uroczystości pożegnalnej było kierownictwo okręgowe NSDAP. Była to pierwsza notatka w prasie niemieckiej wychodzącej na terenie województwa poznańskiego, która informowała o istnieniu w Poznaniu partii narodowosocjalistycznej.

⁶³ APP, UWP, sygn. 5685, Sprawozdanie sytuacyjne wojewody poznańskiego za miesiąc grudzień 1935, ss. 112 i 121.

⁶⁴ S. Potocki, *Położenie mniejszości...*, s. 163.

⁶⁵ Działająca na terytorium II Rzeczypospolitej NSDAP była organizacją nielegalną (nie była w Polsce formalnie zarejestrowana i podlegała zagranicznej władzy zwierzchniej). Jednak w wyniku rozmów między Ambasadą III Rzeszy a polskim MSZ uzgodniono, iż Polska będzie tolerowała komórki NSDAP, ale pod warunkiem, że nie będą one działały wśród obywateli polskich narodowości niemieckiej. Zob. D. Matelski, *NSDAP w Wielkopolsce...*; A. Czubiński, *Miejsce Polski w niemieckich planach aneksji i podbojów 1914 - 1945*. Opole 1991, s. 116 i in.

⁶⁶ Istniejący przez cały okres międzywojenny przy ul. Zwierzynieckiej, Generalny Konsulat Niemiecki w Poznaniu stał się punktem zbornym ruchu narodowosocjalistycznego w Wielkopolsce. „I tu również na wszelki wypadek stał na zewnętrz dyżurny policjant, odbywający w tym miejscu służbę w białych rękawiczkach (...) W ogrodzie konsulatu niemieckiego pośrodku stał maszt, pomalowany do roku 1933 na kolor czarny, czerwony i żółty. Po dojściu Hitlera do władzy maszt przemalowano na dawne kolory cesarskie: czarno-biało-czerwone, które stały się również urzędowymi kolorami Trzeciej Rzeszy. Zamiast flagi Republiki Weimarskiej wciągano od tej pory na ów maszt czerwoną chorągiew z czarną swastyką w białym kole. Pojawiała się ona stosunkowo często, gdyż zgodnie z obyczajami między-

nań został wicekonsul Wilhelm Böhlend (zastąpił on Waltera Schnitzera, którego mianowano *Hauptamtsleiterem NSDAP* na województwo pomorskie). Ponadto w konsulacie utworzono specjalne stanowisko referenta, na którym zatrudniany był każdorazowy *Kreisleiter NSDAP*⁶⁷. Władze konsularne uczestniczyły we wszystkich imprezach partyjnych. Obojętny stosunek konsula Otto Reinebecka do rozgrywek politycznych wewnątrz kierownictwa okręgowego *NSDAP*, które wywołane były opowiedzeniem się *Kreisleiters* po stronie *DV*, a pozostałych działaczy po stronie *JDP*⁶⁸, kosztowały go utratę stanowiska. Podporządkowanie organizacyjne *AO NSDAP Auswärtiges Amt* znacznie to ułatwiło. Następni dyplomaci przysłani na poznańską placówkę byli już oddanymi działaczami narodowosocjalistycznymi⁶⁹.

Aktywiści *NSDAP* z Wielkopolski uczestniczyli także w zjazdach partyjnych w Rzeszy. Od 7 do 10 września 1935 r. w Erlangen w zjeździe *AO NSDAP*, a następnie w Norymberdze w krajowym zjeździe *NSDAP*, uczestniczyli z Poznania Walter Schuster, inż. Plate i dr Wohner (nie dojechali na zjazd działacze z Bydgoszczy Kurt Teske i dr Kattelholdt z powodu wypadku samochodowego na terenie Polski). W zjazdach uczestniczyli także działacze *DV* (Hans Kohnert, Erwin Hasbach i jego syn Hasso Hasbach) i *JDP* (Rudolf Wiesner, Ulrich Uhle i Maximilian Wambeck)⁷⁰. Bardziej zorganizowany był już udział w zjeździe

narodowymi konsulat »flagował« i na święta państwowe niemieckie, i polskie. W ten sposób mieszkańcy (...) mogli sobie oglądać flagę hitlerowską już bardzo wcześnie, a można dodać przy tej okazji, że wcale sobie w tym mieście nie lekceważono tego wszystkiego, co ona symbolizowała”. Cyt. za: *Mniejszości narodowe i wyznaniowe w województwie pomorskim w okresie międzywojennym (1920 - 1939)*. Pod red. M. Wojciechowskiego, Toruń 1991, ss. 41 - 42. Mimo iż opis ten dotyczy Torunia (wystrój zewnętrzny wszystkich niemieckich placówek konsularnych był identyczny, uregulowany okólnikiem sekretarza stanu w *Auswärtiges Amt* — Ernsta von Weizsäckera), również w Poznaniu Generalny Konsulat Niemiecki był centralą irredenty niemieckiej w przededniu II wojny światowej, a dla ludności polskiej stanowił pierwszą czujkę odwiecznego niemieckiego *Drang nach Osten*. Zob. *Wschodnia ekspansja Niemiec w Europie Środkowej. Zbiór studiów nad tzw. niemieckim „Drang nach Osten”*. Pod red. G. Labudy, Poznań 1963; *Problem granic i obszaru odrodzonego państwa polskiego 1918 - 1990*. Pod red. A. Czubińskiego, Poznań 1992.

⁶⁷ APP, UWP, sygn. 5699, Sprawozdanie sytuacyjne wojewody poznańskiego za okres 15 marzec — 30 kwiecień 1937, s. 100.

⁶⁸ Jak pisze Starosta Grodzki w Poznaniu „między *DV* a *JDP* trwają spory i polemiki, stosowane są bezlitosne i brutalne metody walki, są zabici i ranni”. Tamże, Sicherheitsdienst, sygn. 49, Pismo Starosty Grodzkiego Poznańskiego do Dowództwa Okręgu Korpusu VII w Poznaniu z dnia 8 lutego 1935 r., s. 63; O. Heike, *Das Deutschtum in Polen 1918 - 1939*. Bonn 1955, ss. 61 - 64.

⁶⁹ APP, UWP, sygn. 5685, Sprawozdanie sytuacyjne wojewody poznańskiego za miesiąc październik 1935, ss. 59 i 69.

⁷⁰ Tamże, sygn. 5685, Sprawozdanie sytuacyjne wojewody poznańskiego za miesiąc wrzesień 1935, s. 48; K. Grünberg, *Niemcy i ich organizacje...*, s. 97. AAN, MSZ, sygn. 275, Verzeichnis der Beamten und Angestellten sowie deren Familienangehörigen des Deutschen Generalkonsulats in Posen nachdem Stande vom 1. Januar 1939, ss. 22 - 24.

NSDAP w Stuttgarcie, na który z Poznania wyjechało 27 sierpnia 1938 r. aż 30 aktywistów partyjnych z sekretarzem Generalnego Konsulatu Niemieckiego w Poznaniu — Hansem Grzonką na czele⁷¹.

POLSKA — OJCZYŻNA, NIEMCY — MACIERZĄ (1938 - 1939)

Sukcesy międzynarodowe III Rzeszy w latach 1938 - 1939 wpłynęły konsolidująco na ludność niemiecką w Polsce. W marcu 1939 r., wzorem Niemców Sudeckich, zażądała ona przyznania specjalnych praw w ramach państwa polskiego (do autonomii włącznie). Poparcie tych żądań przez Berlin, zmusiło dyplomację polską do szukania dodatkowych zabezpieczeń (oprócz układu polsko-francuskiego) na wypadek konfliktu zbrojnego z Niemcami.

Udzielenie 31 marca 1939 r. przez Wielką Brytanię gwarancji nie naruszalności granic II Rzeczypospolitej, stało się pretekstem do wypowiedzenia 28 kwietnia tegoż roku przez A. Hitlera polsko-niemieckiej deklaracji o niestosowaniu przemocy z 1934 r. W ramach opracowanego przez *Wehrmacht Fall Weiss*, szczególne miejsce wyznaczono ludności niemieckiej w Polsce, która rzekomo miała stanowić „szturmowy oddział propagandy hitlerowskiej i wszechstronnego wywiadu nie tylko wobec państwa polskiego, lecz także w stosunku do własnych ziemków”⁷².

Centralą irredenty niemieckiej w województwie poznańskim był lokal Generalnego Konsulatu Niemieckiego w Poznaniu, w którym 23 lutego 1939 r. powołano pod kierownictwem Richarda Blocha tzw. Grupę Szkoleniową (tworzyli ją ponadto Helmut Haberhorn, Walter Kuhn i Herbert Czarnecki)⁷³. Jej zadaniem było organizowanie tzw. *Schulungsabend*, na których miano omawiać — jak wspominał Stanisław Pieńkowski — m.in. „technikę pracy informacyjno-wywiadowczej prowadzonej przez SS w Niemczech” oraz „ofiarną pracę na rzecz Niemiec na każdym posterunku”⁷⁴.

W marcu 1939 r. na terenie Wielkopolski zaczęto rozpowszechniać filmy propagandowe, książki i broszury o tematyce antypolskiej. W budynku Generalnego Konsulatu Niemieckiego w Poznaniu wyświetlano rzekomo dokumentalne filmy pt. *Krwawiące Niemcy* (*Blutendes Deutschland*), *Miecz pokoju* (*Das Schwert des Friedens*), *Lata rozstrzygnięć* (*Jahre der Entscheidung*), *Z tamtej strony Wisły* (*Jenseites der Weichsel*) propagujące idee NSDAP oraz osiągnięcia ekonomiczno-socjalne III Rzeszy. W podtekście występowały, liczne akcenty rasistowskie i militarystyczne, a także problem rewizji granicy polsko-niemieckiej⁷⁵.

Również działające w Poznaniu *Historische Gesellschaft* i w Bydgosz-

⁷¹ APP, UWP, sygn. 5709, Sprawozdanie sytuacyjne wojewody poznańskiego za miesiąc sierpień 1938, s. 67.

⁷² A. Szefer, *Mniejszość niemiecka...*, ss. 182 - 183.

⁷³ APP, UWP, sygn. 5700 i 5713, Sprawozdania sytuacyjne wojewody poznańskiego za miesiące: październik 1937 (s. 104) i luty 1939 (s. 30).

⁷⁴ S. Pieńkowski, *Auslandsorganisation...*, s. 103.

⁷⁵ Zob. A. Chodubski, *Główne założenia polityki kulturalnej w Wolnym Mieście Gdańsku*. „Rocznik Gdański” nr 2/1984, s. 135.

czy *Deutsche Gesellschaft für Kunst und Wissenschaft* włączyły się w działania propagujące ruch narodowosocjalistyczny, rozwijając utylitarne badania w zakresie historii, archeologii, historii sztuki i etnografii. Przewodowali w tym Kurt Lück, Alfred Lattermann, Victor Kander i Walter Kuhn, którzy publikowali na łamach wydawanego w Poznaniu „*Deutsche Wissenschaftliche Zeitschrift in Polen*”. Publikacje te miały na celu udokumentowanie niemieckiego charakteru zachodnich kresów II Rzeczypospolitej oraz wykazanie wyższości kultury germańsko-niemieckiej nad słowiańsko-polską⁷⁶.

Przez konsulat w Poznaniu sprowadzane były z Gdańska broszury i materiały propagandowe o wybitnie antypolskiej tematyce, jak np. *Obrachunek z Polską (Abrechnung mit Polen)*, *Prawdziwa twarz Polaków (as wahre Gesicht Polen)*, *Napastliwa Polska (Raubstaat Polen)*, *Polacy czy »Polaczki« (Polen oder »Pollacken«)*. Głosiły one nienawiść i pogardę do Polaki i Polaków, a także totalnie deprecjonowały polskość. Były one masowo konfiskowane przez policję⁷⁷. Aby temu przeciwdziałać 15 lipca 1939 r. w lokalu Generalnego Konsulatu Niemieckiego w Poznaniu utworzono bibliotekę NSDAP, której kierownikiem został Erik Anders. Wypożyczanie książek odbywało się za okazaniem legitymacji partyjnej⁷⁸.

Aby wzmocnić szeregi partyjne, *Gauleiter* AO NSDAP E. W. Bohle wydał w marcu 1939 r. zarządzenie nakazujące zwolnienie z funkcji partyjnych członków nie mających co najmniej 6-letniego stażu oraz zakazał sprawującym funkcje w NSDAP podejmowania pracy w przedsiębiorstwach nie stanowiących wyłącznej własności obywateli III Rzeszy. W związku z tym w Poznaniu *Kreisleiter* Walter Schnitzer musiał zrezygnować z pracy w *Welage*, a *Ortsgruppenleiter* Richard Bloch zrezygnował z zajmowanej funkcji i zastąpiony został przez *attaché* Generalnego Konsulatu Niemieckiego — Wolfganga Vogta⁷⁹.

Jednocześnie władze niemieckich organizacji politycznych, gospodarczych i kulturalno-oświatowych z polecenia radcy Ambasady III Rzeszy Ewalda Krümera, pełniącego równocześnie funkcję *Landesgruppenleitera der NSDAP in Polen*, wezwały ludność niemiecką do integracji wokół niemieckich organizacji i przedstawicielstw dyplomatycznych. Służyć temu miało rozpowszechnianie tzw. 11 przykazań Niemców w Polsce, które mówiły, że jeśli chcesz wykazać, iż jesteś dobrym Niemcem, to powinienes:

⁷⁶ K. Grünberg, *Niemcy i ich organizacje...*, ss. 28 i 88; W. Kotowski, *Wybrane problemy życia kulturalnego mniejszości niemieckiej w Polsce*. W: *Rola mniejszości niemieckiej w rozwoju stosunków politycznych w Europie 1918 - 1945*. Pod red. A. Czubińskiego, Poznań 1984, s. 360.

⁷⁷ APP, UWP, sygn. 5709 - 5863, Sprawozdania sytuacyjne wojewody poznańskiego za okres 1 październik 1938 — 22 sierpień 1939; A. Chodubski, *Główne założenia...*, s. 133; K. Grünberg, *Niemcy i ich organizacje...*, s. 87.

⁷⁸ APP, UWP, sygn. 5725, Komunikat dzienny wojewody poznańskiego nr 170 z 1 sierpnia 1939, s. 148.

⁷⁹ Tamże, sygn. 5724, Komunikat dzienny wojewody poznańskiego nr 106 z 13 maja 1939, s. 5; tamże, sygn. 5713, Sprawozdanie sytuacyjne wojewody poznańskiego za miesiąc maj 1939, s. 97.

- „ 1) utrzymywać kontakt towarzyski przede wszystkim — a najlepiej zaś tylko i wyłącznie — z Niemcami, gdyż w ten sposób umacniasz więzy przynależności do niemczyzny wśród słabszych i chwiejnych;
- 2) popierać gospodarczo w pierwszym rzędzie Niemców, uwzględniając zaś innych aryjczyków tylko wtedy, gdy nie ma na miejscu Niemca;
- 3) angażować do swojego przedsiębiorstwa tylko Niemców, innych zaś aryjczyków tylko w tym wypadku, gdy nie ma na miejscu Niemca;
- 4) nie zapominać o tym, że żydostwo wypowiedziało Niemcom walkę na śmierć i życie i że współpracując z Żydami, i popierając ich, współpracujesz nad pogniębieniem niemczyzny;
- 5) pamiętać o tym, że Niemiec słynął zawsze ze swoich osiągnięć i że ty narażasz honor niemiecki na szwank, nie uzyskując z lenistwa takich samych wyników pracy, jak twój współrodacy;
- 6) pamiętać o tym, że wobec obcych jesteś zawsze reprezentantem niemczyzny i że wszystko dobre i złe, co zdziałasz, spada na karb całej niemczyzny;
- 7) dokładać starań, by pieniądz twój szedł do rąk niemieckich, by oszczędności znalazły się w bankach i spółdzielniach niemieckich, które dadzą ci taki sam procent, co inne banki, a które pieniądz twój rozprowadzą dalej między Niemców;
- 8) być zawsze gotowym do ponoszenia ofiar na rzecz twojej wspólnoty losowej i pamiętać o tym, że sam jeden nic byś nie znaczył, gdyby za tobą nie stała zwarta społeczność niemiecka;
- 9) być zawsze gotowym do pracy i świadczeń pieniężnych oraz osobistych, zwłaszcza wtedy, gdy zachodzi tego potrzeba: jeśli bowiem wszyscy będą owiani tym samym duchem gotowości ponoszenia ofiar, to i nawet najstarsza grupa ludzi będzie zdolna utrzymać się na powierzchni;
- 10) zawsze otwarcie i dumnie przyznawać się do twojej narodowości, gdyż tylko wtedy i ciebie i twoich współrodaków będą inni szanowali;
- 11) nie zapominać wreszcie o tym, że twoje miejsce jest w organizacjach niemieckich”⁸⁰.

Pod wpływem haseł narodowych oraz ciągłej propagandy narodowosocjalistycznej, wśród wielkopolskich Niemców zaczęło występować zjawisko nie tylko wzmocnienia postaw patriotycznych osób od lat przyznających się do narodowości niemieckiej, ale także rozpoczął się „proces regermanizacji spolonizowanych rodzin niemieckich”⁸¹.

⁸⁰ Tamże, PZZ, sygn. 336, Zachodnia Agencja Prasowa — komunikaty 1 stycznia — 27 sierpnia 1939, komunikat nr 122 z 14 lutego 1939, s. 47. Ogłoszenie 11 też było reakcją samoobronną ludności niemieckiej w Polsce wobec nierealizowania przez władze polskie deklaracji mniejszościowej z 5 listopada 1937 r. Było to wzorowane na postępowaniu kierownictwa Związku Polaków w Niemczech, które już 8 marca 1938 r., wobec odejścia władz III Rzeszy od „linii 5 listopada”, ogłosiło 5 „Prawd Polaków” (mających za zadanie podtrzymanie polskości). Zob. W. Wrzesiński, *Polski ruch narodowy w Niemczech 1922 - 1939*. Poznań 1970, ss. 346 - 347; D. Matelski, *Niemiecka polityka mniejszościowa a „linia 5 listopada” w ocenie Ambasady RP w Berlinie (5 listopad 1937 — 28 styczeń 1938)*. „Przegląd Zachodni” nr 5 - 6 / 1990, ss. 198 - 206.

⁸¹ J. Winiewicz, *Mobilizacja sił niemieckich w Polsce*, Warszawa 1939, ss. 47 - 50, 70 - 77, 82 i 102. Zdaniem Jana Majewskiego proces ten rozpoczął się już

Konsolidacja ludności niemieckiej, obok podniesionego wyżej problemu wzmocnienia niemieczyny, miała także za zadanie izolowanie się od ogółu społeczeństwa. Chodziło zwłaszcza o wyeliminowanie możliwości inwigilacji jej członków przez konfidentów polskiego kontrwywiadu, co mogłoby pociągnąć za sobą dekonspirację struktur informacyjno-wywiadowczych III Rzeszy w Polsce⁸².

Zaostrzenie stosunków polsko-niemieckich na przełomie lat 1938 - 1939 znacznie wzmogło działalność informacyjno-wywiadowczą dyplomatów niemieckich w Polsce, prowadzoną przez *Stützpunkte NSDAP* i inne partie niemieckie (głównie *DV* i *JDP*). Jej koordynatorami byli *Landesgruppenleiter NSDAP* Ewald Krümer, dr Gustaw Struve, Johann von Wühlisch oraz niemiecki *attaché* wojskowy płk Alfred Gerstenberg⁸³. Wykraczająca poza ramy dyplomatyczne działalność Ambasady III Rzeszy, a także pozaprawne funkcjonowanie struktur *NSDAP* było jednak milcząco uznawane i tolerowane przez polskie MSW⁸⁴.

Wiosną 1939 r. nasiliły się także ucieczki młodzieży niemieckiej z Polski w obawie przed poborem do wojska. Od stycznia do końca czerwca tegoż roku zbiegło z województwa poznańskiego 2628 osób (w tym m.in. ok. 800 z Konina, 447 z Nowego Tomyśla, 189 z Leszna, 159 z Chodzieży, 154 z Rawicza i 145 z Wolsztyna)⁸⁵. Akcją przerzutową przez „zie-

w 1937 r. w Chodzieży, gdzie pod wpływem propagandy narodowosocjalistycznej miejscowego sekretarza *DV* ok. 100 osób złożyło deklaracje przynależności do narodowości niemieckiej. Zob. J. Majewski, *Drogi i bezdroża...*, s. 102 (w przypisie 7 autor powołuje się na Pismo MSW z dnia 14 kwietnia 1937 r. do Zarządu Miejskiego i Starosty Powiatowego w Chodzieży, Archiwum Akt Nowych w Warszawie, Ministerstwo Spraw Wewnętrznych, sygn. 1007, s. 9 i in.).

⁸² Zob. szerzej: L. Gondek, *Działalność Abwehry na terenie Polski 1933 - 1939*. Warszawa 1971, ss. 276 - 301; H. Dominiczak, *Granica polsko-niemiecka 1919 - 1939. Z dziejów formacji granicznych*. Warszawa 1975; także H. Chałupczak, *II Rzeczpospolita...*, ss. 266 - 304 (Rozdział VIII: *Mniejszość polska w Niemczech a operacje specjalne Oddziału II Sztabu Generalnego i Głównego W.P.*); tenże, *Problem mniejszościowy w stosunkach polsko-niemieckich w przededniu II wojny światowej*. W: *Niemcy w polityce...* T. IV: *Na przełomie pokoju i wojny 1939 - 1941*. Pod red. S. Sierpowskiego, Poznań 1992, ss. 421 - 437.

⁸³ M. Cygański, *Mniejszość niemiecka...*, ss. 127 - 128.

⁸⁴ Jak wspominał Stanisław Pieńkowski, w styczniu 1939 r. odbyła się w MSW konferencja, na której rzecznik MSZ — naczelnik Wydziału Polaków Zagranicą Władysław Józef Zaleski, nalegał „żeby ewentualny proces [członków *NSDAP* we Wrześni i Gnieźnie — D.M.] nie ujawnił zbrodniczej działalności *NSDAP*, lecz ograniczył się do ukarania winnych bez zajęcia stanowiska w stosunku do samej organizacji zbrodniczej. Różnice zdań między MSW a MSZ były duże” (S. Pieńkowski, *Auslandsorganisation...*, s. 104). Radykalniejsze postępowanie MSW ograniczone było również przez fakt podejmowania w lutym 1939 r. przez Komendanta Głównego Policji Państwowej gen. Józefa Kordian-Zamorskiego naczelnego dowódcy *SS* i Policji III Rzeszy Heinricha Himmlera. J. Meysztowicz, *Czas przeszły dokonany. Wspomnienia ze służby w Ministerstwie Spraw Zagranicznych w latach 1932 - 1939*. Przedmowa — Henryk Batowski, Warszawa 1989, ss. 134 - 135.

⁸⁵ APP, UWP, sygn. 5725, Komunikat dzienny wojewody poznańskiego nr 149 z 7 lipca 1939, s. 22.

loną granicę" kierował *Kreisleiter JDP* w Nowym Tomysłu Fritz Zeger oraz z *NSDAP Kreisleiter* Heinrich Eimter-Baumer i *Ortsleiter* w Poznaniu Wolfgang Vogt⁸⁶. W skali kraju opuściły nielegalnie granice II Rzeczypospolitej 90 073 osoby narodowości niemieckiej „dla przyjscia z pomocą *Wehrmachtowi* i różnym formacjom *SS* zarówno w charakterze informatorów w ostatnim okresie przygotowania agresji przez Niemcy, jak i terenowych przewodników po rozpoczęciu wojny”⁸⁷.

Nie wszyscy jednak Niemcy byli wrogo nastawieni do II Rzeczypospolitej. Świadczyła o tym choćby spontaniczna akcja zbierania pieniędzy na Fundusz Obrony Narodowej, na który do maja 1939 r. z województwa poznańskiego ludność niemiecka wpłaciła 124 900 zł (z tego 6 tys. banki, 3560 przemysł, 5740 drobni rolnicy, 80 540 ziemiaństwo, 340 spółdzielnie, 5380 kupcy i rzemieślnicy oraz 5340 robotnicy), a na Pożyczkę Obrony Przeciwlotniczej 694 554 zł, tj. 8,3% ogółu wpłat (znacznie liczniejsza w skali kraju ludność żydowska wpłaciła zaledwie 441 178 zł, tj. 6,3% ogółu wpłat)⁸⁸.

Działania polskiego kontrwywiadu pozwoliły policji na likwidację w Wielkopolsce kilku grup informacyjno-wywiadowczych, złożonych z członków *NSDAP*, a także *JDP* i *DV*. Za działalność antypolską przed wielkopolskimi sądami okręgowymi stanęło od stycznia do kwietnia 1939 r. 77 osób (w tym przeciwko 33 wszczęto dochodzenia prokuratorskie, a 44 aresztowano i postawiono w stan oskarżenia)⁸⁹. Do wybuchu wojny w więzieniach znaleźli się działacze *NSDAP* z Gniezna (Friedrich Theobald i Emil Weidner) i działaczki z Ostrowa Wlkp. (Elise Kaiser i Helmchen)⁹⁰. Aresztowanym członkom *NSDAP* Generalny Konsulat Niemiecki w Poznaniu przydzielił bezpłatnego obrońcę, swego zaufanego adwokata J. Grzegorzewskiego z Poznania⁹¹.

⁸⁶ W akcji tej uczestniczyli także: Paul Herman, Marta Reimann i Ernst Friedrich z Nowego Tomysła, Willi Drescher z Łęczna, Arnold Schwudke z Przychodzka, Herman Gabauer i Herbert Lohde ze Starego Folwarku, Fritz Rykow — leśniczy z Prądówki, Artur Runge z Goli, Erwin Noak z Błońska (pow. wolsztyński), Ewald Rosenau i Oskar Fechner z Paproci, Liedke z Jastrzębska Starego oraz Willi Fechner z Szarki (pow. nowotomyski), „Kurier Poznański” z 14 lipca 1939, s. 5; S. Pieńkowski, *Auslandsorganisation...*, s. 105.

⁸⁷ Cz. Łuczak, *Od Bismarcka do Hitlera...*, s. 241.

⁸⁸ APP, UWP, sygn. 5723, Komunikaty dzienne wojewody poznańskiego nr 98 z 4 maja 1939 (s. 155) i nr 102 z 9 maja 1939 (s. 191).

⁸⁹ Najwięcej, bo aż 18 osób aresztowano w powiecie nowotomyskim (41%), a 20 osób narodowości niemieckiej (z powiatów: czarnkowskiego, gnieźnieńskiego, kępińskiego, konińskiego, krotoszyńskiego, obornickiego, nowotomyskiego, mogileńskiego, rawickiego i wolsztyńskiego) ukarano grzywnami za obrazę narodu polskiego. Tamże, UWP, sygn. 5713, Sprawozdanie sytuacyjne wojewody poznańskiego za miesiące: marzec (ss. 49 - 50) i kwiecień (s. 73) 1939.

⁹⁰ Tamże, sygn. 5713, Sprawozdania sytuacyjne wojewody poznańskiego za miesiące: kwiecień (s. 75) i czerwiec (s. 110) 1939.

⁹¹ Tamże, sygn. 5725, Komunikat dzienny wojewody poznańskiego nr 152 z 11 lipca 1939, s. 39. Adwokat J. Grzegorzewski był także aktywnym działaczem *Verband für Handel und Gewerbe* w Poznaniu, w którym pełnił funkcję wiceprezesa Zarządu. Tamże, sygn. 1255, *Verband für Handel und Gewerbe Poznań (1934 - 1939)*, s. 60.

Aby przeciwdziałać akcji informacyjno-wywiadowczej prowadzonej przez miejscowych Niemców, w dniach 30 i 31 sierpnia 1939 r. policja i wojsko internowały kilka tysięcy osób narodowości niemieckiej na terenie województwa poznańskiego, podejrzanych o działalność godzącą w obronność państwa⁹².

Działania te okazały się jednak spóźnione, ponieważ w rezultacie prowadzonych przez aktywistów niemieckich partii politycznych i stowarzyszeń społeczno-kulturalno-gospodarczych akcji wywiadowczo-informacyjnych — jak wspominał Paul Leverkühn, współpracownik szefa *Abwehry* admirała Wilhelma Canarisa — Naczelne Dowództwo *Wehrmachtu*

„znało w pełni organizację armii polskiej, plan strategicznego rozwinięcia sił i najistotniejsze dane o charakterze wojskowym i wojskowo-geograficznym. Dlatego w czasie trwania kampanii [wrześniowej — D. M.] nie powstały nieprzewidziane wypadki, w rezultacie których ujawniłyby się luki w działalności niemieckiego wywiadu”⁹³.

Umożliwiło to *Gestapo*, jeszcze przed rozpoczęciem działań wojennych sporządzenie listy ok. 250 osób narodowości polskiej i niemieckiej w województwie poznańskim (głównie z okolic Nowego Tomysła i Kalisza), które miały być aresztowane w pierwszej kolejności za działalność wymierzoną przeciwko ludności niemieckiej i III Rzeszy (w skali kraju ok. 2 200 osób)⁹⁴.

W przededniu wojny podekscytowana wydarzeniami politycznymi ludność polska coraz agresywniej reagowała na doniesienia prasy o antypolskich wystąpieniach Niemców. W Wągrowcu przejawiało się to np. w namalowaniu 20 sierpnia 1939 r. farbą na drzwiach mieszkań czołowych aktywistów stowarzyszeń niemieckich (superintendenta Roberta Wehrhana, Heinricha Tonna i Wilhelma Tonna) trupich czaszek ze swastykami i podpisami „Centrala hitleryzmu”⁹⁵.

ZAKOŃCZENIE

Wielkopolska, najdalej na zachód wysuniętą część państwa polskiego, stanowiła kluczowy punkt w niemieckich planach rewizjonistycznych w

⁹² Z listy tj 1063 zmarło (1031 osób cywilnych i 37 żołnierzy WP), a 339 uznanych zostało za zaginionych (w tym 196 osób cywilnych i 143 żołnierzy WP). Wywołało to olbrzymią dyskusję w historiografii polsko-niemieckiej (zob. „*Documenta Occupationis*” T. VII, Poznań 1981). Z historyków niemieckich zbliżoną liczbę dla Wielkopolski podaje jedynie Peter Aurich — 1576 osób. Zob. szerzej: P. Aurich, *Der deutsch-polnische September*. Günter Olzog Verlag 1969, ss. 10 - 11.

⁹³ P. Leverkühn, *Bilanz des zweiten Weltkrieges*. Hamburg 1955, s. 270.

⁹⁴ Zob. szerzej: E. Osmańczyk, *Dowody prowokacji (nieznane archiwum Himmlera)*. Warszawa 1951, s. 12 i in.

⁹⁵ APP, UWP, sygn. 6725, Komunikat dzienny wojewody poznańskiego nr 187 z 22 sierpnia 1939, s. 241.

okresie międzywojennym. Cały czas uznawano ją za część „niemieckiego wschodu”⁹⁶.

Jednym z ważkich elementów tej konstelacji było powołanie do życia w województwie poznańskim w latach trzydziestych ugrupowań narodowosocjalistycznych, a zwłaszcza latem 1935 r. NSDAP, której głównym zadaniem było skupienie wokół Generalnego Konsulatu Niemieckiego w Poznaniu obywateli III Rzeszy, Wolnego Miasta Gdańska i opantów. Nie były to struktury liczebnie i organizacyjnie imponujące, ale działacze narodowosocjalistyczni potrafili skupić wokół siebie najbardziej patriotycznie wychowane jednostki wśród ludności niemieckiej. Stworzyli oni doborową czujkę wywiadu niemieckiego na zachodnich kresach Polski. Była ona „przedpołem dla zasadniczych rozgrywek, inny znów raz dywersją maskującą zasadniczy kierunek akcji, to znów ariergardą, czujką, w końcu barometrem rejestrującym stan stosunków między poszczególnymi państwami mniejszościowymi, a niejednokrotnie także ich opiekunami i protektorami”⁹⁷.

Posłużyło to polskiej historiografii powojennej do wysunięcia bezpodstawnej tezy o istnieniu zorganizowanej dywersji (w tym zbrojnej) — „V kolumny” na pograniczu polsko-niemieckim, nie tylko w miesiącach poprzedzających wybuch wojny, ale w ogóle przez cały okres międzywojenny⁹⁸. Za podstawę posłużyły wspomnienia Antoniego Szymańskiego, Stanisława Pieńkowskiego oraz Edmunda Osmańczyka⁹⁹, których informacji w odniesieniu do województwa poznańskiego nie potwierdzają materiały archiwalne (zwłaszcza sprawozdania sytuacyjne władz administracyjnych do MSW oraz raporty dowódców Okręgów Korpusów VII i VIII do Sztabu Głównego WP). W przypadku Wielkopolski można stwierdzić jednoznacznie, iż zbrojna dywersja nie istniała¹⁰⁰.

Krótki szkic nie jest w stanie oddać w pełni roli, jaką ruch narodowosocjalistyczny w Wielkopolsce odegrał w budowie i podtrzymywaniu jedności narodowej Niemców, a także w podsycaniu ducha nacjonalizmu, który w latach 1938 - 1939 ewoluował w kierunku jawnej irredenty¹⁰¹. Stąd — jak zawsze w podobnych sytuacjach — wielką trudność spr-

⁹⁶ Zob. szerzej: T. Janicki, *Wielkopolska w planach rewizjonistycznych Republiki Weimarskiej i Trzeciej Rzeszy (1919 - 1939)*. „Kronika Wielkopolski” nr 1/1989, ss. 26 - 38; R. Macyra, *Rola mniejszości niemieckiej w gospodarce pasa granicznego w zachodniej Wielkopolsce (1918 - 1939)*, tamże, nr 2/1990, ss. 63 - 71.

⁹⁷ S. Sierpowski, *Mniejszości narodowe...*, s. 109.

⁹⁸ Zob. przypis 6.

⁹⁹ A. Szymański, *Zły sąsiad. Niemcy 1932 - 1939 w oświetleniu polskiego attaché wojskowego w Berlinie*. Londyn 1959, s. 112 i in.; S. Pieńkowski, *Auslandsorganisation...*, ss. 101 - 106; E. Osmańczyk, *Dokumenty pruskie*. Warszawa 1947, ss. 13 - 14.

¹⁰⁰ Jedynie w cytowanych już pracach Edmunda Makowskiego (zob. przypis 6) oraz w opracowaniu Bogusława Polaka (*Udział ludności cywilnej w obronie Wielkopolski 1939*. Koszalin 1989, ss. 11 - 79) problem ten, zdaniem ich autorów, w Wielkopolsce występował.

¹⁰¹ Zob. J. Winiewicz, *Mobilizacja...*, s. 14 i in.; A. Czubiński, *Miejsce Polski...*, s. 116 i in.; tenże, *Wybrane problemy historii Niemiec XIX i XX wieku*. Poznań 1992, ss. 179 - 198.

wiła ocena analizowanych wydarzeń. Chodzi zwłaszcza o kwalifikację przejawów niemieckiego patriotyzmu, a więc przywiązania do tradycji i tożsamości narodowej, do — ogólnie mówiąc — umiłowania ojczyzny „za kordonem”, w sytuacji gdy działalność ta w istocie swej wymierzona była w integralność państwa polskiego i wyrażała się niejednokrotnie poprzez „wielkoniemiecki nacjonalizm”¹⁰².

KSIĘGARNIA

DARIUSZ MATELSKI

¹⁰² Zob. W. Wrzesiński, *O potrzebie nowego spojrzenia na polski program badań niemcoznawczych*. „Przegląd Zachodni” nr 4/1990, ss. 147 - 156.

KSIĘGARNIA INSTYTUTU ZACHODNIEGO

Nowo otwarta księgarnia Instytutu Zachodniego oferuje bogaty wybór

- niemieckojęzycznej literatury pięknej i naukowej
- pomocy dydaktycznych do nauki języka niemieckiego
- polskiej literatury naukowej dotyczącej problematyki Polska — Niemcy — Europa
- wydawnictw zwartych archiwalnych i najnowszych Instytutu Zachodniego

**Księgarnia mieści się w Domkach Budniczych, Poznań, Ratuszowa 25/27
Czynna w godz. 10.00 - 18.00, w soboty 10.00 - 14.00**

Jednocześnie informujemy, że w Wydawnictwie Instytutu Zachodniego (adres jak wyżej) można zaprenumerować „Przegląd Zachodni” i „Polish Western Affairs” oraz nabyć egzemplarze numerów zdezaktualizowanych

Serdecznie zapraszamy